

Mieczysław Brust

Próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego kasztelanii radzimskiej

Studia Lednickie 9, 41-59

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIECZYŚLAW BRUST
Obomiki

PRÓBA REKONSTRUKCJI ZASIĘGU TERYTORIALNEGO KASZTELANII RADZIMSKIEJ

Odtworzenie zasięgu geograficzno - osadniczego kasztelanii radzimskiej, podobnie jak pozostałych kasztelanii wielkopolskich z XIII w., należy do przedsięwzięć niezwykle trudnych i skomplikowanych, a być może nawet w ogóle niewykonalnych. Wynika to przede wszystkim z niezwykle skąpych źródeł pisanych, w których oprócz krótkich wzmianek o panujących kasztelanach, całkowicie brakuje zwłaszcza informacji na temat miejscowości należących do tego okręgu grodowego. Trzeba w związku z tym przypomnieć, że rekonstrukcja granic kasztelanii zawsze powinna odbywać się na podstawie przekazów źródłowych dotyczących poszczególnych miejscowości na jej terytorium lub wykonywania władzy kaszteleńskiej wobec poszczególnych osad. Z braku wystarczających źródeł istnieje, co prawda, możliwość stosowania w badaniach metod pomocniczych, które jednak pozwalają na wysuwanie wniosków mniej pewnych, często jedynie hipotetycznych. Istotne znaczenie przy ustalaniu granic kasztelanii posiada analiza środowiska geograficznego, uwzględniająca szczególnie przeszkody (granice) naturalne, utrudniające komunikację z ośrodkiem grodowym. Pewne pozytywne wnioski o zasięgu kasztelanii mogą również wynikać z analizy podziałów kościelnych, które z reguły cechują się wczesną metryką oraz dużą trwałością. Konieczną ostrożność należy natomiast zachować przy wykorzystaniu danych dotyczących granic późniejszych jednostek administracyjnych i sądowych (województwa i powiaty) oraz gospodarczych (starostwa niegrodowe – tenuty).

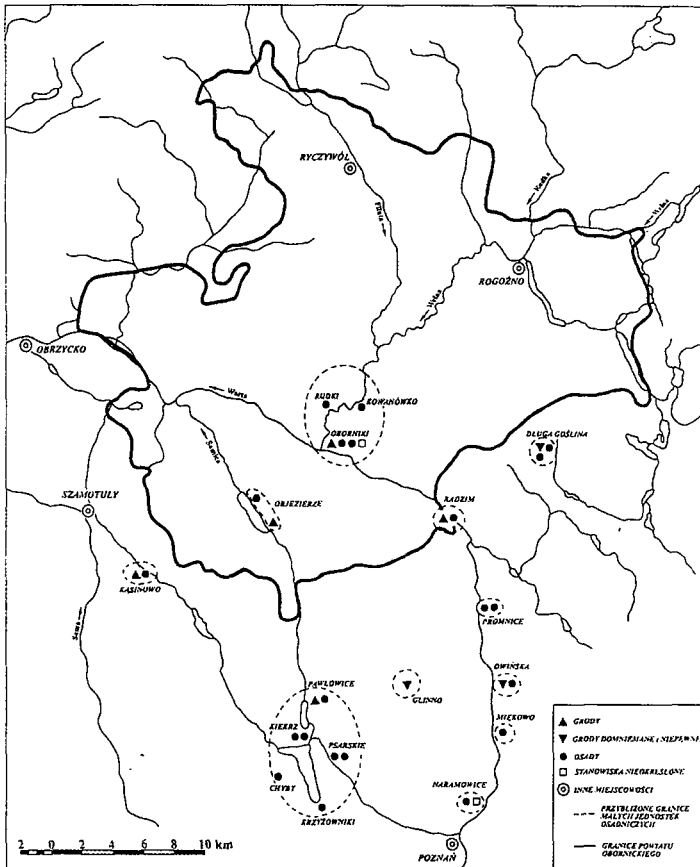
W przedstawionej wyżej sytuacji trzeba więc sięgnąć po materiały pochodzące z badań archeologicznych, które mogą dostarczyć wiele pełnowartościowych danych dotyczących osadnictwa grodowego i otwartego w okresie wczesnego średniowiecza. Dopiero po zestawieniu odpowiedniej ilości informacji, będzie można przystąpić do konstruowania wniosków dotyczących istniejących wówczas różnych struktur terytorialnych. Metoda ta sprawdziła się już wcześniej przy badaniach prowadzonych w południowej Wielkopolsce, Ziemi Lubuskiej oraz dolinie Parsęty na Pomorzu. Pomocne mogą być również materiały osadnicze zebrane w trakcie Archeologicznego Zdjęcia Polski, wielkiego przedsięwzięcia badawczego archeologów, prowadzonego od początków lat 80-ych XX w. do chwili obecnej. Pewną ilość materiału

archeologicznego i historycznego do omawianego tematu zebrał autor w trakcie badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny prowadzonych w latach 1980 – 1984. Wobec znacznego postępu badań archeologicznych w ostatniej dekadzie, wymaga on jednak obecnie weryfikacji oraz aktualizacji. Dzięki wieloletnim badaniom (i weryfikacjom) nad siecią grodów wielkopolskich prowadzonych przez zespół archeologów poznańskich i kaliskich pod kierunkiem prof. Zofii Kurnatowskiej, wiemy już dziś dość dużo na temat powstania i rozwoju ośrodków grodowych w Wielkopolsce aż do XIII w. Pewne jest, że grody funkcjonujące na przełomie X i XI wieku tworzyły pierwotny system administracji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów. Wiadomo również, że aż do XIII w. sieć grodów ulegała widocznym zmianom, w miarę rozwoju poszczególnych struktur władzy państwowej i postępów w osadnictwie. O wyborze grodu na ośrodek zarządu terytorialnego (kasztelanii), obok niezbędnych walorów strategicznych (położenie obronne) oraz warunków do wymiany wewnętrznej (położenie na szlaku handlowym, istnienie targów) decydował również jego związek z osadnictwem otwartym. Chodzi zwłaszcza o usytuowanie grodu w centrum osadniczym umożliwiającym mu sprawne wykonywanie funkcji administracyjnych na określonym obszarze. Warunek taki spełniały pochodzące jeszcze z czasów przedpaństwowych (ok. IX w.) sąsiedzkie wspólnoty terytorialne, znane w źródłach jako opola (łac. „vicinia”), oraz grody opolne – tzw. czoła, czyli centra opolne.

Sformułowane uwagi można w całości odnieść do grodu i kasztelanii w Radzimi. Zlokalizowany na wyspie gród stożkowaty, powstały zapewne w XII w., ochraniał ważną przeprawę przez rzekę Wartę, wytyczoną jeszcze wcześniej wzdłuż szlaku komunikacyjnego z Gniezna (równoleżnikowy) i z Poznania (południkowy). W tym czasie stanowił również centrum (czoło) opola, o którym nie posiadamy jednak żadnych informacji źródłowych. W pierwszej połowie XIII wieku stał się również ośrodkiem kasztelanii terytorialnej, rozciągającej się po obu stronach rzeki Warty, najprawdopodobniej na powierzchni istniejących już od X-XI wieku trzech związków opolnych z siedzibami w Objezierzu, Radzimi i przypuszczalnie Chojnicy (Kiekrzu?). Rozpoczynając rekonstrukcję zasięgu granic kasztelanii radzimskiej trzeba choć skrótowo nakreślić dość zagadkową kwestię wzajemnego stosunku kasztelanii radzimskiej do opola chojnickiego. Stanisław Arnold już w 1927 r. zidentyfikował terytorium tej kasztelanii z obszarem opola chojnickiego, znanego tylko z jednej zapiski sądowej z 1388 roku. Pogląd ten odrzucił Andrzej Wędzki, stwierdzając iż późnośredniowieczne opole chojnickie nie było terytorialnie identyczne z kasztelanią, a powstało po jej upadku, zajmując tylko część terenów podległych poprzednio ośrodkowi w Radzimi. Wspomniany autor sugeruje również, że obszar XIII – wiecznej kasztelanii radzimskiej rozciągał się dalej na wschód aniżeli granice opola chojnickiego, prawdopodobnie na powierzchni trzech wspomnianych wyżej opoli wczesnośredniowiecznych. Przyjmując powyższe ustalenia tego autora za punkt wyjścia, dokonamy obecnie analizy osadnictwa wczesnośredniowiecznego w dorzeczu środkowej Warty, w oparciu o dostępne materiały archeologiczne. Należy jednak zaznaczyć, że obszar położony na północ od Poznania, oprócz poszukiwań powierzchniowych w ramach AZP, nie był dotąd systematycznie badany przez

archeologów. Ze względu na ograniczoną objętość pracy omawiane zagadnienia zostaną przedstawione w sposób dalece skrótowy i uproszczony. Obszerniejsze informacje Czytelnik znajdzie w zestawionej na końcu bibliografii.

Prowadzone od wielu lat na szeroką skalę badania archeologiczne wybranych

Rys. 1 Małe jednostki osadnicze do poł. X w. (oprac. M. Brust)

terenów pozwoliły na uchwycenie pewnych prawidłowości występujących w procesach osadniczych. Generalną niejako tezą wynikającą z tych badań jest stwierdzenie istnienia wyspowego charakteru najwcześniejszego osadnictwa, skupionego z reguły wzdłuż rzek, strumieni i jezior i oddzielnego od podobnych skupisk obszarami

niewykazującymi śladów dłuższego osadnictwa. Ponadto stwierdzono również, iż osadnictwo plemienne Wielkopolski kształtowało się w formie dwóch jednostek osadniczych: małych – skupionych na obszarze od 3 do około 15 km² i składających się od jednej do kilku osad otwartych, cmentarzyska wielopokoleniowego i często (choć nie zawsze) z niewielkiego gródka obronnego, oraz dużych jednostek terytorialnych, zbliżonych do późniejszych wspólnot typu opolnego o zasięgu początkowo do 100 km², a następnie 200 – 300 km². Pomijamy w tym omówieniu wspólnoty plemienne identyfikowane z tzw. małymi plemionami zrekonstruowanymi dotychczas między innymi w dorzeczu rzeki Obry.

Na interesującym nas obszarze, tj. zajmowanym przez późnośredniowieczne opole chojnickie zidentyfikowano dziesięć małych jednostek osadniczych (Rys.1) w okolicy miejscowości: 1. – Kowanówka, Rudek i Obornik, u ujścia Welny do Warty; 2. – nad Wartą, wokół Radzimia i Trzuskotowa; 3. – w okolicach Długiej Gośliny i Kątów; 4. – w Promnicach, nad rzeką Warta; 5. – w okolicach Owińsk; 6. – w pobliżu Miękowa; 7. – przy ujściu Strumienia Różanego do Warty, w okolicach osady otwartej w Naramowicach; 8. – wokół grodu plemiennego w Glininie, na lewym brzegu Warty; 9. – w dolinie Jeziora Kierskiego, Kierskiego Małego i rzeczki Samicy, z grodem w Pawłowicach; 10. – w dolinie rzeczki Samicy i Jeziora Objezierskiego (nie istnieje), z grodem na wyspie jeziornej. Były to niewielkie jednostki osadnicze, wyraźnie wyodrębniające się w terenie. Jedyne w Glininie, Pawłowicach i Objezierzu funkcjonowały wczesne grody obronne. W części literatury wymienia się w tym okresie również grody w Owińskach, Długiej Goślinie, Radzimiu i Obornikach, czego nie potwierdziły dotychczasowe badania weryfikacyjne. Małe jednostki w Naramowicach, Miękowie i Promnicach nie posiadały obiektów obronnych lecz jedynie osady otwarte (być może otoczone palisadą). Skupiska te powstały: w okresie V - VII w. – dwa, w VII – IX w. – sześć oraz w IX do połowy X w. – dwa. Wszystkie te małe jednostki istniały nadal w okresie od połowy X do XI w., tj. we wczesnym okresie państwowym. Ich powierzchnia użytkowa wynosiła średnio 3 – 5 km², co można przyjąć dla omawianego terenu jako wielkość dominującą. Jedyne dwie przekraczały tę liczbę, a mianowicie: obornicka w nieznacznej mierze (6 – 8 km²) oraz pawłowicka w zdecydowany sposób (około 15 – 20 km²). Analizując szczegółowo rozwój omawianych skupisk osadniczych w całym badanym okresie, tj. w fazach archeologicznych A – D (VI – XI w.), dostrzeżono ich znaczną stabilność i trwałość z jednej strony, natomiast z drugiej widoczną wewnętrzną dynamikę rozwojową, polegającą na zanikaniu jednych osad, powstawaniu nowych lub przesuwanie punktów osadniczych na inne miejsca. Wyodrębnienie na omawianym terenie większych jednostek wspólnot terytorialnych okresu plemiennego (do połowy X w.) okazuje się trudniejsze aniżeli w przypadku analizowanych już małych skupisk osadniczych. Główna trudność polega na tym, że inwentarze grodzisk i osad otwartych nie dostarczają nam potrzebnych wskazówek dla powiązania poszczególnych małych zespołów w jedną, większą całość osadniczą, połączoną licznymi więzami społecznymi, gospodarczymi i religijnymi. Dlatego posłużymy się metodą pomocniczą, lecz jedynie możliwą przy aktualnym stanie rozpoznania archeologicznego badanego terenu. Chodzi mianowicie o analizę fizjografii i topograficznego położenia względem

siebie małych jednostek osadniczych tworzących większą całość terytorialną, a jednocześnie zapewne również całość społeczną i gospodarczą. Jak wynika głównie z badań w dorzeczu górnej i środkowej Obry, proces zespalania małych jednostek i powstawania większych wspólnot miał miejsce w ciągu IX w. Należy jednak stwierdzić, że dokładne ustalenie granic tych jednostek na naszym terenie jest niemożliwe, ze względu na rzadkie osadnictwo datowane fazą C (IX – poł. X w.). Trafniejsze jest natomiast określenie ich powierzchni w dwóch znaczeniach: węższym, dotyczącym obszarów zasiedlonych i bezpośrednio użytkowanych przez mieszkańców jednostki osadniczej, oraz szerszym, dotyczącym obszarów będących w zasięgu wpływów – w rejonie jednolitym albo zbliżonym pod względem fizjograficznym.

Względniając powyższe uwagi można wyodrębnić na badanym terenie trzy większe skupiska osadnicze. Pierwsze mieściło się na łuku Warty, obejmując jej prawobrzeżny obszar leżący po północnej i południowej stronie rzeczki Trojanki (Goślinki) i ciągu jezior uchodzących do Warty w okolicach Radzimia. Jednostka osadnicza obejmowała mniejsze skupiska w Radzimu, Długiej Goślinie i zapewne także w Promnicach. Natomiast nie ma pewności co do przynależności do tego skupiska małej jednostki zlokalizowanej w okolicach Owinsk, która ze względu na fizjografię terenu wyraźnie odcinała się od niej. Jednostka ta ukształtowała się około VIII/IX w., choć wzięwszy pod uwagę niezwykle rzadkie osadnictwo na jej obszarze sądzić należy, iż wymienione trzy mniejsze grupy osadnicze jeszcze około X w. były dość wyraźnie izolowane od siebie. Ośrodkiem skupiska był zapewne Radzim, nieposiadający jeszcze wówczas grodu, lecz leżący przy ważnej przeprawie przez rzekę Wartę. Powierzchnia tej jednostki wynosiła około 80 – 90 km², natomiast małe skupiska odległe były od siebie od 7 do 9 km. Między Radzimiem a rozwijającym się na północ od niego osadnictwem w regionie Rogoźna rozciągała się pustka osadnicza.

Druga większa jednostka osadnicza obejmowała wyodrębnione wcześniej małe skupiska w Objezierzu i Obornikach. Rozciągała się na powierzchni około 70 km² między rzekami Wartą i Samicą od wschodu, północy i zachodu, natomiast nieposiadająca wyraźnie zaznaczonej granicy naturalnej od południa. Ośrodkiem (czołem) tego skupiska był zapewne gród w Objezierzu. W momencie ukształtowania się tej jednostki około IX/poł. X w. jej powierzchnia była znacznie mniejsza, o czym może świadczyć nie tylko znikoma ilość punktów osadniczych zarejestrowanych dla okresu VII – poł. X w., ale również niewielka odległość między grodami w Objezierzu i domniemanym w Obornikach (6 km.)

Wyodrębnienie trzeciej jednostki osadniczej jest niezwykle trudne, jeśli w ogóle jest możliwe w oparciu o zebrany materiał archeologiczny. Niemniej skłonni jesteśmy wyodrębnić większe skupisko na obszarze o niezbyt wyraźnie wyróżniających się cechach fizjograficznych nad rzeką Samicą oraz jeziorami Kierskim, Kierskim Małym i Glinnowieckim. Przy takim założeniu na obszarze jednostki znalazłyby się małe skupiska z grodami w Pawłowicach (później Kiekrzu?) i Glinnie, odległe od siebie o około 7 do 9 km. Jednostka ta powstała około VIII/IX w. na powierzchni liczącej w przybliżeniu 60 km², ukształtowanej równoleżnikowo między rzeką Wartą a Jeziorem Kierskim i rzeczką Samicą.

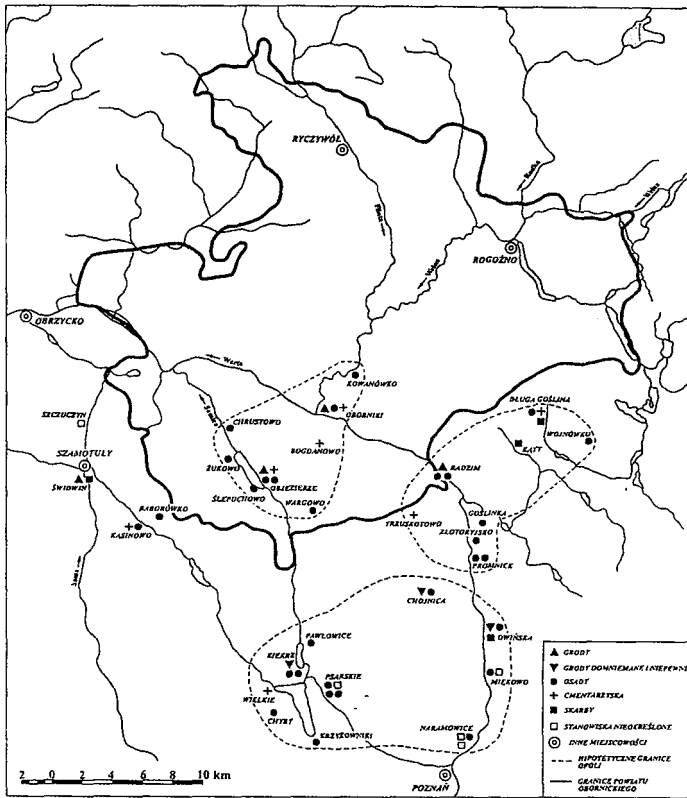
Zapoczątkowany w końcu VIII i IX w. proces konsolidacji wielkich jednostek osadniczych trwał nieprzerwanie w okresie następnym (poł. X – XII w.), mimo zarysowujących się nowych elementów związanych z działalnością państwowotwórczą. Nowe jednostki osiągają w okresie państwowym ogólną powierzchnię w granicach 100 – 250 km², z czego jedynie część wykorzystywana była gospodarczo przez zamieszkałą ludność. W wielkościach tych mieszczą się w przybliżeniu także jednostki na omawianym terenie, z tym zastrzeżeniem iż znajdowały się w dolnych granicach przyjętych np. dla Dolnego Śląska czy południowej Wielkopolski. Był to skutek rzadszego w tej części Wielkopolski osadnictwa w starszych fazach wczesnego średniowiecza.

Czym zatem były owe większe jednostki omówione wyżej. Otóż według dość zgodnego poglądu badaczy przypominają one późniejsze okręgi grodowe okresu wczesnopanstwowego lub, aby posłużyć się terminem instytucjonalnym tzw. opola, wymieniane w źródłach łacińskich z XIII w. jako „vicinia”, „vicinitas” albo „convicinia”. Nie do końca zbadane zostały funkcje większych jednostek – opoli. Z całą pewnością były one jednak wówczas bardziej zróżnicowane od funkcji małych wspólnot, sprowadzających się głównie do wspólnego użytkowania ziemi (gospodarcze) i budowy grodów (militarne i obronne). Zapewne w tym czasie opola zaczęły przejmować funkcje sądowe, związane z odpowiedzialnością za przestępstwa popełnione na swoim obszarze, skarbowe, wynikające z uiszczania danin i świadczenia usług, oraz poświadczeniowe (ujazdy) – czyli związane z ustalaniem granic. Podkreślić jednak trzeba hipotetyczny charakter powyższych stwierdzeń, jakkolwiek prawdopodobny przy uwzględnieniu opoli z okresu państwowego, a także ogólnych procesów społeczno – gospodarczych występujących w okresie między upadkiem wspólnoty pierwotnej a wykształceniem się nowych stosunków feudalnych.

Znaczny rozwój osadnictwa, jaki obserwujemy w fazie D (poł. X – poł. XI w.) spowodował w konsekwencji wzrost powierzchni zajmowanej przez większe jednostki (opola), które objęły stopniowo swym zasięgiem wszystkie obszary o gęstym zaludnieniu. W dalszym ciągu utrzymywał się jednak podział na mniejsze jednostki, które ze względu na zagęszczenie osadnictwa nie wyodrębniały się już tak wyraźnie jak w okresie poprzednim, dlatego obecnie znacznie trudniej daje się określić ich granice. Młode państwo piastowskie wykorzystało strukturę osadniczą doby plemienną przy nowych podziałach i tworzeniu własnego aparatu władzy. Podstawową rolę odegrały w tym procesie większe jednostki (opola), sprawujące w nowym systemie państwowym pogłębione funkcje społeczno – gospodarcze i skarbowo – prawne, dość dobrze poświadczone w materiale źródłowym dla obszaru Wielkopolski.

Obecnie spróbujemy dokonać analizy zmian przestrzennych wyodrębnionych wyżej opoli w okresie X – XI/XII w., na podstawie dostępnych materiałów archeologicznych (rys. 2).

Opole radzimskie zajmowało dotychczasowe tereny prawobrzeżnej Warty w okolicach Radzimia i nad rzeką Goślinką (Trojanką), przechodząc jedynie w okolicach wyspy warciańskiej na lewy brzeg tej rzeki, o czym może świadczyć cmentarzysko w Trzuskotowie zlokalizowane około 4 km na południe od Radzimia. Czoło opola (centrum) mogło mieścić się początkowo w osadzie radzimskiej zlokalizowanej po

Ryc. 2 Opola XI-XII w. (oprac. M. Brust)

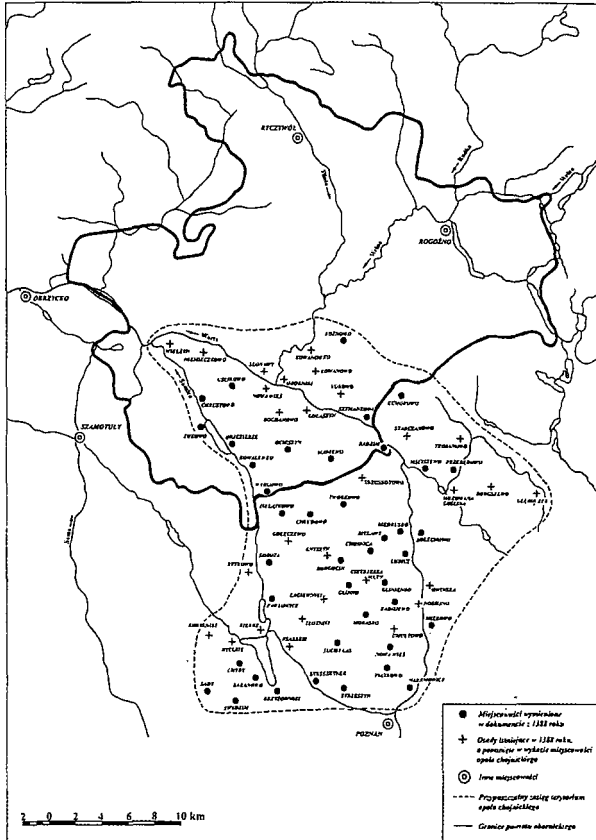
prawej stronie Warty lub na ostrowiu, gdzie mógł mieścić się pierwotnie niewielki punkt obronny (palisada), chroniący ważny węzeł drożny skupiający szlaki z Gniezna, Poznania i Kołobrzegu (Rogoźna). Dopiero zapewne od XII w., tj. od czasu zbudowania warowni radziszkiej, ośrodek opolny przeniesiony został na wspomnianą wyspę. O zagęszczeniu osadnictwa na obszarze opola dowodzą dwa skarby XI – wieczne z okolic Długiej Gośliny i Kątów oraz stanowiska odkryte w okolicach Wojnówka, Złotoryjska i Goślinki. Powierzchnia opola wynosiła wówczas około 100 km²; obserwujemy zatem jedynie nieznaczny przyrost powierzchni. Zacierają się w tym okresie granice między małymi jednostkami w Długiej Goślinie i Promnicach, natomiast izolowane było osadnictwo wokół Radzimia. Ośrodek targowy istniał zapewne początkowo przy drodze prowadzącej z Radzimia na północ, w stronę

Rogoźna i dalej na Pomorze (zaginiona osada Targowisko), natomiast po powstaniu grodu na wyspie został przeniesiony najprawdopodobniej do osady powstałej po lewej stronie Warty, gdzie w 1236 r. konsekrowano kościół o charakterystycznym wezwaniu św. Mikołaja.

W X – XI/XII w. wyraźnie widoczne jest zagęszczenie osadnictwa na obszarze opola zlokalizowanego między Wartą, dolną Wełną i rzeczką Samicą, w okolicach Objezierza i Obornik. Zachodnią granicę opola stanowiła nadal Samica, choć widoczne jest w tym okresie intensywne osadnictwo po zachodniej stronie tej rzeczki, w dolinie i na skraju doliny jeziornej (dawnego Jeziora Objezierskiego), w okolicach Żukowa, Chrustowa i Słepuchowa. Południową granicę wyznaczało osadnictwo okolic Wargowa. Natomiast osadnictwo prawobrzeżnej Warty w okolicach Obornik trzymało się nadal doliny Wełny, sięgając najdalej na północ aż do Rożnowa, leżącego około 6 km na północny wschód od Obornik. Ogólny obszar opola był wówczas niewielki i mimo zauważalnego rozwoju osadnictwa osiągnął około XI/XII w. powierzchnię w granicach 100 – 120 km². Wyraźnie wyodrębniło się osadnictwo okolic Objezierza i Obornik, tworzące małe jednostki osadnicze. Niezbyt jasno przedstawia się sprawa czoła opolnego omawianej jednostki terytorialnej. Najprawdopodobniej gród w Objezierzu pełnił tę funkcję w pierwszym okresie państwowym (X – XI/XII w.) Około połowy XII w. wraz ze wzrostem znaczenia szlaków komunikacyjnych biegnących południkowo, z Poznania przez Oborniki, Rogoźno i dalej na Pomorze, przy jednoczesnym spadku znaczenia dotychczasowego szlaku gnieźnieńskiego przebiegającego w pobliżu Objezierza, domniemyamy gród w Obornikach jako korzystniej usytuowany zaczął wysuwać się przed dotychczasowe czoło opola. Do miejscowości tej przeniesiono również dotychczasowy targ objezierski i zapewne czoło opola. Przemawia za takim rozwiązaniem jeszcze dodatkowo fakt upadku grodu objezierskiego w drugiej połowie XII w. i przekazania go wraz z dobrami przed 1170 r. joannitom poznańskim. Natomiast według badań dendrochronologicznych najmłodszy materiał na grodzie w Objezierzu oznaczony został na rok 1126, co przesuwają jego upadek na pierwszą połowę XII w. (ok. 1145 r.).

Omówienie rozwoju przestrzennego jednostki osadniczej zlokalizowanej w X-XIw. między Wartą i Samicą (na wschód od Kiekrza) nastrocza podobne trudności jak w okresie poprzednim. Zasadniczą sprawą jest brak udokumentowanych materiałów potwierdzających istnienie w tym okresie grodu na obszarze opola. Uznawany za ośrodek (czoło) jednostki z okresu plemiennego gród w Glinie upadł przed powstaniem organizacji państwowej; podobny los spotkał także gród plemienny w Pawłowicach. Przyjęto natomiast jako prawdopodobne (w oparciu o literaturę) istnienie grodu w Kiekrzu, datowanego w przybliżeniu na XI-XII w. oraz grodu w Chojnicy o nieustalonej chronologii i typie. Przy takim założeniu jeden z tych obiektów pełniłby funkcję czoła opolnego ukształtowanego na powierzchni większej jednostki z okresu plemiennego. Jeśli odrzucimy istnienie obu tych grodów czołem opola byłaby jedna z osad otwartych. Za Kiekrzem przemawiałoby jego położenie w centrum dobrze rozwiniętego osadnictwa nad Samicą i ciągiem jezior kierskich. Natomiast za Chojnicą, mimo jej peryferyjnego położenia, fakt łączenia jej z opolem chojnickim znanym ze źródeł XIV-wiecznych. Szczególnie intensywny rozwój osadnictwa widoczny był w

omawianym okresie wokół Kiekrza. Na północy sięgało ono w okolice Krzyszkowa i Rokietnicy, na zachodzie dochodziło do linii miejscowości Napachanie – Sady, zaś na południu osiągało okolice Krzyżownik i Strzeszyna. Gęste osadnictwo nie pozwala na wytyczenie ostrych granic dzielących poszczególne mniejsze jednostki i terytoria opolne, a dotyczy to zwłaszcza osadnictwa w rejonie Jeziora Pamiątkowskiego, leżącego niemal w centrum obszaru między grodami w Objezierzu, Świdwinie

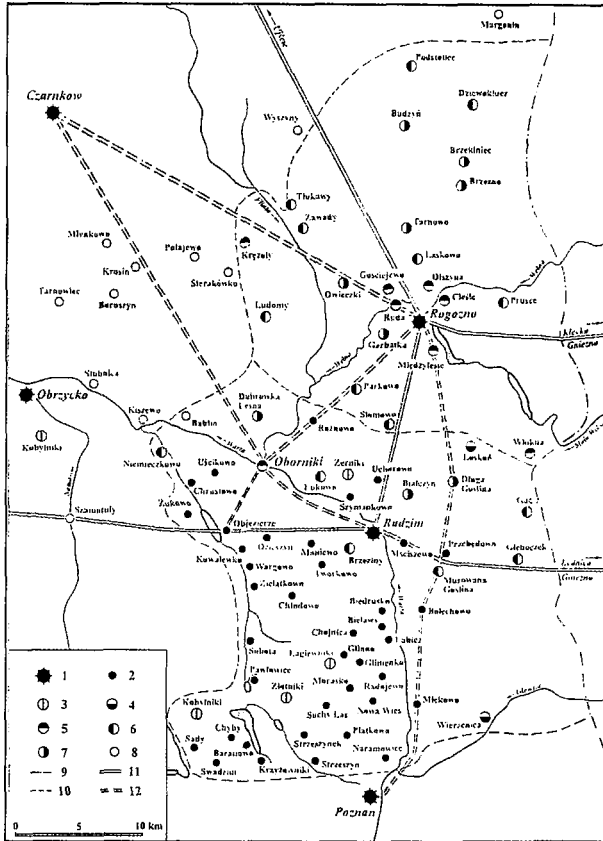
Ryc. 3 Opole chojnickie z 1388 r. (oprac. M.Brust)

(Szamotuły) i osadą w Kiekrzu. Obszary leżące wzdłuż lewego brzegu Warty posiadały w omawianym okresie rzadsze osadnictwo (Chojnica, Biedrusko, Radojewo), co powodowało wyraźne wyodrębnienie się skupisk w okolicach Kiekrza i Chojnicy.

Niezbyt jasno określoną dotąd małą jednostkę wokół Owińsk łączymy obecnie z obszarem opola Kiekrz – Chojnica. W obrębie tego terytorium (opola) znajdowały się również – jak sądzimy – punkty osadnicze z leżącego na prawym brzegu Warty małego zespołu w Miękowie. Tak więc około XI/XII w. opole obejmowało na wschodzie obszary prawobrzeżnej Warty, na zachodzie dochodziło do rzeki łączącej jeziora Kierskie i Pamiątkowskie i na północy zbliżało się bezpośrednio w okolice osad zaliczanych do opola objezierskiego. Granice południowe opola przebiegały bezpośrednio w pobliżu osadnictwa związanego ze stołecznym Poznaniem i stykały się ze strefą wpływów kasztelanii poznańskiej. Sprawa wymaga jednak dalszych badań, a w szczególności wytyczenia granic poznańskiej jednostki terytorialnej. W rezultacie intensywnych procesów osadniczych związanych z ukształtowaniem się ośrodka państwowego w Poznaniu powierzchnia omawianego opola (Kiekrz – Chojnica) osiągnęła w tym czasie obszar około 130-150 km².

Podsumowując dotychczasowe ustalenia można stwierdzić, że większe jednostki osadnicze (opola) zajmowały zwarte i wyodrębniające się w krajobrazie niewielkie obszary geograficzne, usytuowane najczęściej wzdłuż dolin niewielkich rzek i ich dopływów. Należy podkreślić, iż w takim przypadku dolina rzeki czy jeziora nie stanowiły przeszkody w zajmowaniu pod osadnictwo obszarów leżących po obu stronach akwenów, o czym świadczy osadnictwo w rejonie Goślinki, Samicy i Wełny. Nieco inaczej przedstawiała się sprawa osadnictwa nadwarciańskiego. Warta, ze względu na liczne odnogi, starorzeczka oraz zabagnione doliny nadrzeczne, stanowiła w całym omawianym okresie poważną przeszkodę dla osadnictwa. Temu więc należy przypisać fakt ukształtowania się zwartego i wzajemnie powiązanego osadnictwa w okresie plemiennym na obszarach prawobrzeżnych, w okolicach Owińsk, Promnic i Radzimia. Rzeka ta przestała być przeszkodą dla rozwoju osadnictwa w następnym okresie (X – XII w.), co można śledzić na przykładzie opola radzimskiego, objezierskiego i kiersko – chojnickiego. Warto jednak podkreślić, iż w podziałach terytorialnych młodego państwa piastowskiego trzymano się raczej przeszkód terenowych przy wyznaczaniu granic (stref wpływów), choć i to należy przyjąć jedynie jako pewną tendencję.

Kolejna uwaga dotyczy powierzchni zajmowanej przez zrekonstruowane powyżej opola. Otóż jednostki te zasiedlały przeciętnie obszar wielkości około 120 km² (łącznie około 330 – 370 km²), przy powierzchni 200 – 350 km² obliczanej dla pozostałych ziem polskich. Różnice te można tłumaczyć znacznie słabszym nasyceniem osadnictwa w północnej Wielkopolsce w omawianym okresie. Dalszy rozwój omawianych opoli przypada na okres XIII – XIV w., z którego pochodzą już sporadyczne źródła pisane, natomiast małe zdecydowanie ilości materiałów archeologicznych.

Ryc. 4. Kasztelanie rogozińska i radzińska w XII – XIV w. (oprac. M. Brust). 1- ośrodek kasztelanii; 2- osady opola chojnickiego z 1388 r.; 3- osady o nazwach służebnych, miejscowości potwierdzone po raz pierwszy w źródłach; 4- XII w.; 5- XIII w.; 6- XIV w.; 7- XV w.; 8- inne miejscowości; 9- granica diecezjalna poznańsko-gnieźnieńska; 10- hipotetyczny zasięg kasztelanii rogozińskiej i radzińskiej; 11- szlaki wczesnośredniowieczne; 12- szlaki powstałe w XII/XIII – XIV w.

Powracając obecnie do problematyki kasztelanii radzińskiej trzeba stwierdzić, że nie ulega już dziś wątpliwości wśród historyków osadnictwa, że okręgi grodowe (kasztelanie) tworzone były na powierzchniach starszych od siebie jednostek opolnych, posiadających – jak wskazują na to źródła pisane z Wielkopolski – ściśle określone

granice. Słusznie więc stwierdził doskonały znawca problematyki osadniczej, Karol Buczek, że „okręgi grodowe obejmowały po kilka lub więcej opoli”. I tak np. w skromnej kasztelanii przemęckiej były 4 opola, w śremskiej – 4, łądzkiej – 4, a w gieckiej 3 opola. Można więc na zasadzie analogii śmiało przyjąć, że odtworzone wyżej trzy opola z czołami w Objezierzu, Radzimi i Chojnicy (Kiekrzu?), weszły w pierwszej połowie XIII w. w skład nowo ustanowionej kasztelanii w Radzimi. Oczywiście zasięg tych jednostek terytorialnych w momencie tworzenia ośrodka grodowego (XIII w.) mógł się już różnić od ich granic zrekonstruowanych dla XII w. Nie musiały to jednak być różnice znaczne, a polegały raczej na zagęszczeniu sieci osad na całym obszarze wspomnianych opoli. Nowa kasztelanii rozciągała się więc na powierzchni około 400 – 420 km², natomiast jej granice sięgały w przybliżeniu: na północy – od Długiej Gośliny do rzeki Warty w okolicach Bąblina; na zachodzie – wzdłuż rzeki Samicy i ciągu jezior kierskich; od południa stykały się z osadnictwem należącym do Poznania; od wschodu biegiły od Miękowa wzdłuż prawego brzegu Warty i Trojanki (Goślinki) aż do Długiej Gośliny. Przedstawione granice wytyczone zostały w znaczny mierze w sposób ogólny i przybliżony, gdyż jedynie na to pozwala materiał osadniczy (archeologia) zebrany w trakcie rekonstrukcji trzech opoli (Ryc. 2).

Aby jeszcze bardziej uściślić przebieg granic radzimskiej jednostki grodowej musimy sięgnąć do wniosków wynikających z analizy późnośredniowiecznego opola chojnickiego, powstałego w pierwszej połowie XIV w., już po upadku kasztelanii radzimskiej, najprawdopodobniej na powierzchni wcześniejszych opoli z czołami w Objezierzu (Obornikach), Radzimi i Chojnicy. Mogły one do końca istnienia kasztelanii radzimskiej wypełniać jeszcze niektóre funkcje, choć ich granice z pewnością odbiegały od ustalonych dla XII w. Ze względu na ograniczoną objętość pracy skupimy się jedynie na zasięgu terytorialnym opola chojnickiego, który może być pomocny przy rekonstrukcji granic omawianej kasztelanii.

Z zapiski sądowej z 1388 r. wynika, że opole chojnickie staowało na rokach i zostało skazane na kary pieniężne. Wymienionych zostało przy tej okazji 41 miejscowości (skazane), spośród 70 wsi jakie w tym czasie istniały na terytorium opola. Rzut oka na mapy osadnictwa wskazuje, że opole to zajmowało olbrzymie terytorium po obu stronach rzeki Warty, głównie jednak na jej lewym brzegu, którego granice da się częściowo odtworzyć na podstawie wspomnianego wykazu wsi z XIV w. (Ryc. 3). Południową granicę opola wyznaczały miejscowości: Naramowice, Strzeszyn, Krzyżowniki, Swadzim, Sady znajdujące się zaledwie parę kilometrów na północ od centrum Poznania, na obu krawędziach doliny rzeki Bogdanki. Wyraźnie zarysowana została granica zachodnia, którą – idąc od południa – tworzyły następujące osady: Pawłowice, Sobota, Zielątkowo, Wargowo, Kowalewko, Objezierze, Żukowo, Chrustowo. Za wyjątkiem Żukowa wszystkie pozostałe miejscowości usytuowane były na wschodniej krawędzi doliny Samicy, co wskazuje na przebieg granicy opola chojnickiego wzdłuż doliny tej rzeki. Niejasna jest sprawa Żukowa leżącego na zachodnim brzegu Samicy: albo wieś ta została włączona do opola chojnickiego w ramach integracji osadnictwa dopiero w XIV w., albo też granica na odcinku od Objezierza do Chrustowa zawsze przebiegała wzdłuż zachodniej krawędzi doliny tej rzeki (por. rys. 3). Ta druga ewentualność jest bardziej prawdopodobna, gdyż oznaczać

może, że przesunięcie granicy miało na celu włączenie do terytorium opola nieistniejącego już Jeziora Objezińskiego. Mniej wyraźnie przedstawia się północna granica wyznaczona jedynie przez Chrustowo i Uścikowo. Istnieją dwa warianty wyjaśniające tę kwestię. Pierwszy, przewiduje przebieg granicy od Chrustowa przez Uścikowo, najkrótszą drogą do Warty w okolicach Obornik. W tym przypadku przebieg granicy miałby miejsce bez wyraźnego nawiązania do czynnika fizjograficznego, a nawet, zważywszy na ukształtowanie terenu – wbrew niemu. W drugim wariancie, przyjmując że Chrustowo usytuowane było na granicy opola, linia graniczna począwszy od tej miejscowości biegłaby wzdłuż krawędzi Samicy przez Niemieczkowo – Wielżyn, dochodząc do Warty w miejscu jej ujścia na południe od Kiszewa. Taki kształt granicy opola chojnickiego, mimo braku poświadczonych źródełowo miejscowości położonych na północ od Chrustowa jest wysoce prawdopodobny, tym bardziej, że szereg miejscowości współczesnych oraz ze starszą metryką nie zostało umieszczonych w analizowanym wykazie z 1388 r. Na prawym brzegu Warty do opola chojnickiego należał wąski pas ziemi, a wyznaczały go, idąc od południa: Miękowo, Bolechowo, Przebędowo, Mściszewo, Szymankowo i Rożnowo. Na zachód od Rożnowa granica docierała do rzeki Wełny i wzdłuż jej koryta dochodziła do rzeki Warty w okolicach Obornik – stanowiąc jednocześnie północną granicę opola.

Zarysowane w ten sposób granice opola chojnickiego obejmowały obszar wynoszący około 600 km². Należy podkreślić, że na przeważającej długości przebiegały one wzdłuż naturalnych przeszkód, jakie tworzyły rzeki: Bogdanka, Samica, Wełna i częściowo Warta. Analizując charakter miejscowości opola chojnickiego pod względem chronologii uzyskano interesujące wyniki. Otóż, biorąc pod uwagę pierwszy źródłowy zapis, to: 2 miejscowości opola pochodziły z XII w., 8 miejscowości z XIII w. oraz 31 osad z XIV w. Z tej ostatniej grupy 19 miejscowości pojawiło się źródłach dopiero w 1388 r. Charakterystyczne jest, że w 24 wsiach opola (58,4 %) odkryto archeologiczne ślady osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego, z nich zaś aż 17 (41,6 %) posiadało swoją pierwszą wzmiankę dopiero w XIV w. Rzut oka na mapę osadnictwa (Rys. 3) wskazuje na inny jeszcze fakt, że 29 miejscowości posiadających pierwszą informację źródłową do 1388 roku pominięto w wykazie opola chojnickiego. Ich chronologia przedstawia się następująco: z XII w. pochodziła jedna osada, z XIII w. sześć osad oraz z XIV w. 22 osady. Z tej liczby 11 osad (37,8 %) znanych jest z wcześniejszych danych archeologicznych i odpowiednio 6 posiada pierwszą wzmiankę z XIV w. W grupie osad wspomnianych w wykazie opola w 1388 r. znajduje się 8 później zaginionych, natomiast w grupie wsi pominiętych w wykazie jest ich dziewięć. Na tle przedstawionych zestawień trudna jest więc do utrzymania teza o późnym osadnictwie na obszarze opola chojnickiego. Można jedynie mówić o braku potwierdzenia w źródłach wcześniejszych osad, znanych z materiałów archeologicznych.

Porównując przebieg zrekonstruowanych granic opola chojnickiego z granicami trzech opoli wyodrębnionych na tym obszarze okresie XI-XII/XIII w. (Objezierze, Radzim, Chojnica – Kiekrz), można dostrzec na wielu odcinkach wyraźną ich zbieżność. Najbardziej przystają one do siebie w części południowej, zachodniej i

częściowo wschodniej. Mniej dokładne są od północnego wschodu, natomiast odbiegają od siebie w części północnej i północno-zachodniej, co można tłumaczyć brakiem wyraźnie zaznaczonej w tej strefie granicy fizjograficznej. Fakty te skłaniają do wysunięcia przypuszczenia, że opole chojnickie w granicach znanych z zapiski z 1388 r. powstało w znacznej części na powierzchni wcześniej opoli z czołami w Objezierzu, Radzimiu i Chojnicy (Kiekrzu), które w okresie od XII/XIII w. poszerzyły swoje pierwotne granice. Natomiast, kiedy to nastąpiło i jakie były tego przyczyny trudno już dziś dociec. Wiadomo, że gród w Objezierzu upadł w XII w., w rezultacie czego czoło opolne przeniesione zostało zapewne do Obornik. Radzim zaliczany był już w XIV w. (1360 r.) do wsi, stąd wniosek, że upadek grodu radzimskiego musiał nastąpić na długo przed tą datą. Nic nie wiadomo natomiast na temat chronologii niepewnego grodu w okolicy Chojnicy. Z dotychczasowych ustaleń rysuje się dość przekonujący wniosek, że opole chojnickie powstało w pierwszej połowie XIV w., najprawdopodobniej w drugiej jego ćwierci, już po upadku kasztelanii radzimskiej, w wyniku integracji wspomnianych opoli wczesnośredniowiecznych. Czoło opola przeniesiono do Chojnicy, w której istniała dobrze rozwinięta osada wiejska, zajmująca dogodne położenie w stosunku do przebiegu szlaków komunikacyjnych oraz w otoczeniu gęstego osadnictwa o wczesnej metryce (Rys. 3).

Przystępując obecnie do ostatecznego wytyczenia granic (stref wpływów) kasztelanii radzimskiej w połowie XIII w. trzeba przypomnieć w oparciu o istniejące źródła i wcześniejsze opracowania, iż graniczyła ona, idąc od północy, z kasztelaniami: rogozińską, gnieźnieńską, ostrowską (Ostrów Lednicki), poznańską, obrzycką (?) i czarnkowską. Podobnie jednak jak w przypadku radzimskiej pozostałe ośrodki grodowe, oprócz rogozińskiego i ostrowskiego, czekają na szczegółowe opracowania zasięgu granic. Najpewniej rysuje się granica diecezjalna poznańsko-gnieźnieńska, poświadczona bullą papieża Innocentego II z 1136 r. Obecnie przyjmuje się, że granice diecezjalne kształtowały się w początkach XI w. i pokrywały się z całą pewnością z granicami jednostek administracyjnych, tj. kasztelaniami. Można więc przyjąć, że odtworzone przez S. Arnolda i J. Leśnego zachodnie granice kasztelanii gnieźnieńskiej i ostrowskiej stanowiły na pewnych odcinkach wschodnie granice kasztelanii rogozińskiej i radzimskiej. Spróbujmy zatem określić punkt, w którym stykały się wschodnie granice tych dwóch ostatnich ośrodków grodowych (Rogoźno, Radzim). W roku 1253 (20 V) Przemysław I dokonał zamiany z klastyrem cystersów w Łeknie wsi Kaliszany i Toniszewo za wieś Wierzenica, oraz Sienna za wieś Łoskoń. Wierzenica leżąca w pobliżu Miękowa, należała niewątpliwie do opola chojnickiego, wcześniej do kasztelanii radzimskiej. Natomiast Łoskoń leżący bardziej na północ, w pobliżu wsi Włókna, nie figuruje w wykazie opola z 1388 r., wobec czego jego przynależność do jednej z wymienionych kasztelanii jest kwestią otwartą. Na pewne przypuszczenia pozwala analiza zmian sieci parafialnej. Otóż wiemy, że w 1325 r. Łoskot wszedł w skład nowo utworzonej parafii we wsi Gać, a później w Długiej Goślinie. Nową parafię wykrojono z całej pewnością z parafii w Murowanej Goślinie, miejscowości leżącej na obszarze kasztelanii radzimskiej (Rys. 4). Przy takim założeniu prawdopodobną staje się przynależność Łoskonia do kasztelanii w Radzimiu, co z kolei pozwala przyjąć, że północna granica kasztelanii radzimskiej a południowa rogozińskiej przebiegała

między wsiami i Łoskoń i Włókna. Idąc dalej na południe wzdłuż granicy diecezjalnej, do grodu radzimskiego zaliczymy jeszcze Długą Goślinę, Gać, Przebędowo, Głęboczek oraz Zielonkę, Wierzonkę i być może Dzwonowo i Niedźwiedziany. Po stronie Ostrowa Lednickiego pozostawały Kiszkowo, Karczewo, Dąbrówka Kościelna, Sęszewko, Tuczo, Kowalskie, Jerzykowo i zapewne Biskupice. Na północy granicę okręgu grodowego w Radzimiu tworzyła znana z wcześniejszych badań autora kasztelania rogozińska. Począwszy od wsi Włókna biegła na zachód aż do granicy małego znanego terytorium grodu czarnkowskiego. Po stronie północnej leżały wsie Słomowo, Parkowo i Ludomy, należące do pierwotnej parafii rogozińskiej, z której zostały wyłączone jeszcze przed okresem, z którego pochodzi pierwszy źródłowy zapis. Na południe od tej linii granicznej, należały do grodu radzimskiego: Łoskoń, Uchorowo, Rożnowo i Dąbrówka Leśna, należące do wójtów obornickich. Dalszy przebieg granicy kasztelanii w części północno – zachodniej jest niezwykle trudny do zrekonstruowania. Biorąc pod uwagę przynależność parafii stobnickiej do Obrzycka, prawdopodobną zależność kościelną i gospodarczą Kiszewa od Szamotuł, oraz położenie na północ od linii Warty miejscowości Boruszyn, Krosin i Sierakówko należących do grodu w Czarnkowie, można przypuszczać, że granica kasztelanii począwszy od Kiszewa przebiegała wzdłuż lewego brzegu tej rzeki, w okolicach Bąblina przechodziła na jej prawy brzeg i dalej prowadziła wzdłuż skraju Puszczy Noteckiej, aby dojść do granicy z kasztelanią rogozińską w okolicach Dąbrówki Leśnej. Taki przebieg granic potwierdza osadnictwo istniejące na północ od Obornik. Odtwarzając południowy i zachodni zasięg kasztelanii radzimskiej można posłużyć się granicami opola chojnickiego, które – jak wykazano – w dużej mierze były zgodne z wczesnośredniowiecznymi opolami istniejącymi na terytorium okręgu grodowego w Radzimiu. Idąc od południa granicę tej jednostki administracyjnej tworzyły: Wierzenica, Naramowice, Strzeszyn, Krzyżowniki i Swadzim, skąd przez Sady, Kobylniki, Pawłowice, Sobotę, Zielątkowo, Wargowo, Kowalewko, Objezierze, Żukowo, Chrustowo, Niemieczkowo kierowała się na północ, aby dojść do Warty naprzeciw Kiszewa – tworząc tym samym zachodnią granicę. Większość tych miejscowości leżała w dolinie rzek Bogdanki i Samicy, tworzących naturalne granice opola oraz kasztelanii.

Jak wynika z powyższej analizy granice kasztelanii radzimskiej w porównaniu do obszaru opola chojnickiego zostały znacznie przesunięte na wschodzie i północy, np. od Miękowa o około 17 km, Bolechowa o 15 km, Uchorowa 4 km, zaś od Rożnowa o około 2 km. Spośród miejscowości opola chojnickiego jedynie Rożnowo w tej części wyznaczało w przybliżeniu zasięg kasztelanii radzimskiej. Analizując podział północnej części kasztelanii na parafie można stwierdzić, że trzynasto-, czternastowieczne parafie stosowały się do przebiegu linii granicznej z kasztelanią rogozińską, oraz że wydzielono je w XII – XIII w. z kilku pierwotnych parafii stanowiących ważne centra kościelne, a być może także administracyjne (Muruwana Goślina, Radzim, Oborniki, Objezierze).

Kasztelania radzimska przetrwała niewiele ponad jeden wiek. Źródła odnotowały nazwiska dziewięciu kasztelanów, choć wydaje się, że mogło ich być od jednego do dwóch więcej, poprzedzających pierwszego Beniamina Zarembe, znanego jedynie z

1256 r. Mimo upadku kasztelanii tytuł ten przetrwał aż do XV w., choć miał już wówczas jedynie charakter tytułarny. Ostatnim, który go nosił w latach 1399 – 1425 był Jarota z Wilkowa koło Kościana h. Bylina, zasiadający często na rokach kościańskich, gdzie pełnił niekiedy funkcję wicestarosty.

Kończąc to niezwykle skrócone omówienie granic XIII – wiecznej kasztelanii radzimskiej należy podkreślić, że wyznaczone zostały na podstawie szczątkowych danych źródłowych, pochodzących z różnych okresów. W tej sytuacji oparto się głównie na również niezbyt bogatym zasobie materiałów archeologicznych, które posłużyły najpierw do odtworzenia zasięgu geograficznego wcześniejszych opoli, a następnie stały się punktem wyjścia do wyznaczenia granic okręgu grodowego w Radzimiru. Znane ze źródeł XIV – wiecznych opole chojnickie wykorzystano w celu dokonania kontroli prawidłowości prowadzonych analiz wczesnośredniowiecznego osadnictwa na badanym terytorium. Tak więc nie można mówić o pełnym uchwyceniu przebiegu granic obszaru administracyjnego należącego do grodu w Radzimiru. Należy mieć nadzieję, że prowadzone od kilku lat systematyczne badania na grodzisku radzimskim przyniosą nowe materiały, które pozwolą na poszerzenie dotychczasowych poglądów na temat dziejów tego grodu, w tym również na weryfikację powyższych ustaleń.

BIBLIOGRAFIA

Arnold S.

1968 Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII-XIII). Z dziejów średniowiecza. Wybór pism, Warszawa.

Buczek K.

Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich, KH, R. 74: 1970, z. 1.

1970 Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej, „S H”. R. XIII, z. 2 (49).

Brust M.

1984 „Osadnictwo średniowieczne w dorzeczu dolnej Wełny i środkowej Warty (od VII do połowy XVI w.), cz. I – III (maszynopis w Instytucie Historii UAM), Poznań.

1986 Z problematyki tzw. mniejszych kasztelanii wielkopolskich (próba rekonstrukcji zasięgu terytorialnego), KHKM, R. XXXIV, nr 1.

2000 Zespół grodowy w Rogoźnie na tle procesów osadniczych w dorzeczu dolnej i środkowej Wełny (IX – XIII wiek), „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, t. 3, Poznań.

2005 Najdawniejsze dzieje ziemi obornicko – rogozińskiej w okresie od XII do końca XIV wieku na podstawie źródeł pisanych, [w:] Archeologia powiatu obornickiego, T. Skorupska (red.) Poznań.

Gąsiorowski A.

1967 O mniejszych kasztelaniami wielkopolskich XIII-XV wieku, „Czasopismo Prawno- Historyczne”, t. XIX, z. 1.

1965 Powiat w Wielkopolsce XIV-XVI wieku, Poznań.

Hensel W., Hilczer – Kurnatowska Z.

1980 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, T. V, Wrocław.

Hilczerówna Z.

1967 Dorzecze Górnej i Środkowej Oby od VI do początków XI wieku, Wrocław.

- Kirschke B., Prinke A.
1995 Grodziska w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych, Poznań.
- Klunder H., Prinke A.
1997 Archeologiczne Zdjęcie Polski w województwie poznańskim. Katalog stanowisk archeologicznych, Zeszyt 1., Gmina Suchy Las, Poznań.
- Kurnatowska Z.
1991 Tworzenie się państwa pierwszych Piastów w aspekcie archeologicznym, w: Od plemienia do państwa, pod red. L. Leciejewicza, Wrocław – Warszawa.
1991 Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, SL, T. II.
1993 Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI – XII wieku w Wielkopolsce, w: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI – XII wieku w Europie Środkowo- Wschodniej, S. Moździoch (red.), Wrocław.
2002 Początki Polski, PTPN Mała Biblioteka nr 9, Poznań.
- Kurnatowska Z., Łosińska A.
1967 Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce, w: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, Z Kurnatowska (red.), Poznań 1990.
- Lalik T
1967 Organizacja grodowo – prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku, „Studia z dziejów osadnictwa”, t. V.
1976 Organizacje sąsiedzkie średniowiecznej wsi polskiej – wieś, opole, parafia, KHKM, R. XXIV, nr. 3.
- Leśny J.
1976 Początki, rozwój i upadek kasztelanii na Ostrowie Lednickim, StM DWP, t. XII, z. 1.
- Matuszewski J. S.
1991 Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola, Łódź.
- Modzelewski K.
1986 Organizacja opolna w Polsce piastowskiej, „P H”, t. LXXVII, z. 1.
1987 Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej, Wrocław.
2001 Czy opole istniało?, „P H”, t. XCII, z. 2.
- Łowmiański H.
1967 Początki Polski, t. 3, Warszawa.
- Podwińska Z.
1971 Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu. Żreb, wieś, Opole, Wrocław.
- Słownik historyczno-geograficzny...
2001 Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, cz. IV, z. 1, A. Gąsiorowskiego (red.), Poznań.
- Wędzki A.
1955 Radzim, zapomniany gród kasztelański nad Wartą, PZ, R. 1955, nr 3/4.
1979 Ze studiów nad grodem i kasztelanią w Przemęcie, StM DWP, t. XIII, z. 1.

VERSUCH EINER REKONSTRUKTION DES TERRITORIALUMFANGS DER KASTELLANEI IN RADZIM

ZUSAMMENFASSUNG

Im Aufsatz wurde versucht, die Grenzen der aus dem 13. Jh. stammenden Kastellanei Radzim, die in schriftlichen Quellen ab 1256 bekannt ist, zu bestimmen. Die eindeutige und ausführliche Ausführung dieser Aufgabe erwies sich als äußerst schwer, vor allem wegen des Mangels an entsprechenden Quellen, weil diese, die sich bis zu unseren Zeiten erhalten haben, nur die Regierungszeiten einzelner Kastellanen von Radzim betreffen. In dieser Situation war die Ausnutzung des etwas reicheren, ins 6. - 13. Jh. datierten, archäologischen Fundguts im Bereich der offenen Besiedlung und der Burgbesiedlung im Frühmittelalter notwendig. Auf den bisherigen archäologischen Festlegungen basierend, wurden im Gebiet der späteren Kastellanei Radzim kleine und größere Siedlungseinheiten abgesondert, die um 9. Jh. in die so genannten territorialen Nachbargemeinschaften umgestaltet wurden und in den späteren Quellen als Opolen (lat. *vicina*) bekannt waren. Im untersuchten Gebiet wurden in solche Art und Weise im 11. - 12. Jh. die Opole mit Siedlungszentren in Radzim, Objezierze (später in Oborniki) und in der Nähe von Kiekrz - Chojnica abgesondert.

Heute besteht kein Zweifel darüber, dass die in der frühen Staatszeit entstandenen Kastellaneien in Gebieten der viel früher entstandenen Opole, welche die genau bestimmten Einflussgrenzen hatten, gebildet wurden. Ähnlich war es mit der Kastellanei Radzim, die in Grenzen von drei genannten Opolen, auf einer Fläche von etwa 400-420 km² lokalisiert wurde. Mit Sicherheit grenzte sie: von Norden - an die Kastellanei Rogoźno, von Osten - an die Kastellanei Ostrów Lednicki, von Westen - an die Kastellanei Czarnków und von Süden - an die Kastellanei Posen. Der Verlauf der Grenze von Norden und Osten wurde schon durch die Historiker genau untersucht, die übrigen Grenzen warten auf die weiteren archäologischen sowie geschichtlichen Siedlungsuntersuchungen.

Nach dem Verfall der Kastellanei Radzim (ca. 14. Jh.) entstand auf einem Teil ihres Territoriums die Opole Chojnickie, die aus einer Gerichtsnotiz aus 1388 bekannt ist. Es ist bekannt, dass diese Opole bei den Gerichtstagen erschien und zu Geldstrafen verurteilt wurde. Bei dieser Gelegenheit wurden 41 Ortschaften (verurteilte) von 70 Dörfern, die in dieser Zeit im Gebiet der Opole existierten, genannt. Eine Analyse des Gebiets von Opole Chojnickie lässt eine weitere Präzisierung der Grenzen der in diesem Gebiet früher existierten Kastellanei Radzim zu. Es ist jedoch zu betonen, dass die Grenzen der Kastellanei Radzim nur angenähert bestimmt wurden. Man soll hoffen, dass die Beendigung der seit mehreren Jahren geführten Ausgrabungen in dem Burgwall in Radzim viele neue Fundgüter gibt, die eine Verifizierung der obigen Festlegungen ermöglichen.

ABBILDUNGEN

- Abb. 1 Kleine Siedlungseinheiten bis Mitte des 10. Jh. (erarbeitet: M. Brust)
- Abb. 2 Opole, 11.-12. Jh. (erarbeitet: M. Brust)
- Abb. 3 Opole von Chojnice von 1388 (erarbeitet: M. Brust)
- Abb. 4 Die Kastellaneien Rogoźno und Radzim im 12. – 14. Jh. (erarbeitet: M. Brust). 1 – Kastellaneizentrum; 2 – Siedlung der Opole von Chojnice von 1388; 3 – Siedlungen mit Dienstbarkeitsnamen, die zum ersten Mal in den Quellen bestätigten Ortschaften; 4 – 12. Jh.; 5 – 13. Jh.; 6 – 14. Jh.; 7 – 15. Jh.; 8 – andere Ortschaften; 9 – Diözesengrenze Posen-Gnesen; 10 – hypothetischer Bereich der Kastellanei Rogoźno und Radzim; 11 – frühmittelalterliche Wege; 12 – im 12./13.–14. Jh. entstandene Wege